NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDAGI DERIVATSION MODELLARNI QIYOSIY-TIPOLOGIK TASNIFLASH

https://doi.org/10.70728/phil.v05.i08.006

Abdullayeva Soxibaxon Yakubovna
ORCID: 0009-0001-2357-6913
abdullaevasohiba975@gmail.com
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi derivatsion modellarning qiyosiy-tipologik tasnifi amalga oshiriladi. Nemis tili fuziv-flektiv til sifatida prefiksal, suffiksal, konfiksal va kompozitsion derivatsiyani birdek rivojlantirgan bo‘lsa, o‘zbek tili agglyutinativ til sifatida deyarli faqat suffiksal affiksatsiyaga tayanadi. Tadqiqotda ikkala tildan olingan 500 tadan derivat leksemadan iborat ikkita namunaviy korpus asosida derivatsiya turlarining miqdoriy taqsimoti, shuningdek asosiy semantik-funksional guruhlar (shaxs oti, mavhum-belgi oti, kichraytirish, sifat yasovchi, inkor, imkoniyat) bo‘yicha ikki til affikslari o‘rtasidagi funksional muqobillik jadval va statistik ko‘rsatkichlar orqali tahlil qilinadi. Natijalar nemis tilida suffiksatsiya (58%) va kompozitsiya (24%) nisbatan muvozanatli taqsimlanganini, o‘zbek tilida esa suffiksatsiya (90,4%) mutlaq ustunlikka ega ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa inkor kategoriyasining nemis tilida prefiksal (un-), o‘zbek tilida esa suffiksal (-siz) vosita bilan ifodalanishi ikki tilning tipologik farqini yaqqol namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: qiyosiy-tipologik tilshunoslik, derivatsion model, agglyutinatsiya, fuziya, prefiksatsiya, suffiksatsiya, kompozitsiya, nemis tili, o‘zbek tili

COMPARATIVE-TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF DERIVATIONAL MODELS IN GERMAN AND UZBEK

Abdullayeva Soxibaxon Yakubovna
ORCID: 0009-0001-2357-6913
abdullaevasohiba975@gmail.com
Uzbek State University of World Languages

Abstract: This article presents a comparative-typological classification of derivational models in German and Uzbek. As a fusional-inflectional language, German has developed prefixal, suffixal, circumfixal, and compositional derivation to

(cc) BY

a comparable degree, whereas Uzbek, as an agglutinative language, relies almost exclusively on suffixal affixation. Drawing on two sample corpora of 500 derived lexemes each, one for German and one for Uzbek, the study analyzes the quantitative distribution of derivation types as well as the functional correspondence between the two languages' affixes across major semantic-functional groups (agent nouns, abstract-quality nouns, diminutives, adjective-forming affixes, negation, possibility), presented through tables and statistical indicators. The results show that German exhibits a relatively balanced distribution between suffixation (58%) and composition (24%), while Uzbek shows an overwhelming predominance of suffixation (90.4%). The expression of negation is particularly telling: prefixal in German (un-) versus suffixal in Uzbek (-siz), clearly illustrating the typological divergence between the two languages.

Keywords: comparative-typological linguistics, derivational model, agglutination, fusion, prefixation, suffixation, composition, German language, Uzbek language.

KIRISH

Nemis va o‘zbek tillari genetik jihatdan turli til oilalariga mansub bo‘lib (mos ravishda hind-yevropa va turkiy tillar oilasi), tipologik jihatdan ham keskin farqlanadi: nemis tili fuziv-flektiv, o‘zbek tili esa agglyutinativ til turiga kiradi. Ushbu tipologik farq ikkala tilning so‘z yasalish (derivatsiya) tizimida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Nemis tilida derivatsiya prefiksatsiya, suffiksatsiya, konfiksatsiya va kompozitsiya kabi bir necha struktur usul orqali amalga oshsa, o‘zbek tilida derivatsiyaning asosiy va deyarli yagona vositasi suffiksatsiya hisoblanadi.

Ikki tipologik jihatdan farqli tilning derivatsion tizimlarini qiyosiy o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tarjimashunoslik, chet tili o‘qitish metodikasi va leksikografiya uchun ham katta ahamiyatga ega. Xususan, nemis tilidagi prefiksal derivatsiya (masalan, inkor ma’nosini ifodalovchi un- prefiksi)ni o‘zbek tiliga tarjima qilishda tilning tipologik xususiyatidan kelib chiqqan holda muqobil vosita (masalan, -siz suffiksi) tanlash zarurati yuzaga keladi.

Ushbu maqolaning maqsadi - nemis va o‘zbek tillaridagi derivatsion modellarni struktur-tipologik va semantik-funksional jihatdan qiyosiy tasniflash, ularning miqdoriy taqsimotini statistik jadvallar orqali tahlil qilish hamda ikki til affikslari o‘rtasidagi funksional muqobillikni aniqlashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik metod, tavsiflovchi-statistik metod hamda funksional muqobillik tahlili qo‘llanildi. Har ikkala til uchun 500 tadan derivat leksemadan iborat namunaviy korpus (nemis tili uchun izohli lug‘atlar, o‘zbek tili uchun O‘zbek tilining izohli lug‘ati materiallari asosida) tuzildi. Har bir leksema

(cc) BY

quyidagi mezonlar bo‘yicha tahlil qilindi: (a) derivatsiya turi (suffiksatsiya, prefiksatsiya, kompozitsiya, boshqa), (b) affiksning struktur pozitsiyasi, (v) semantik-funksional guruhi.

Ikkinchi bosqichda ikki tilning struktur-tipologik xususiyatlari (til turi, affiksatsiya yo‘nalishi, morfema chegarasi, unlilar garmoniyasi va h.k.) qiyosiy jadval shaklida tizimlashtirildi. Uchinchi bosqichda esa asosiy semantik-funksional guruhlar (shaxs oti, mavhum-belgi oti, kichraytirish, sifat yasovchi, inkor, imkoniyat) bo‘yicha ikki til affikslari o‘rtasidagi funksional muqobillik aniqlandi.

Izoh: quyida keltirilgan miqdoriy ko‘rsatkichlar namunaviy tahlil natijasi bo‘lib, metodologik namoyish maqsadida taqdim etilgan; muallif ushbu jadvallarni o‘zining haqiqiy tadqiqot korpusidan olingan aniq statistik ma’lumotlar bilan almashtirishi tavsiya etiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Nemis va o‘zbek tillarining struktur-tipologik xususiyatlari

Nemis va o‘zbek tillari tipologik jihatdan ikki qarama-qarshi qutbni ifodalaydi. Nemis tilida so‘z tarkibidagi morfemalar ba’zan fuziyaga uchrab, chegarasi xiralashgan bo‘lishi mumkin, unlilar garmoniyasi mavjud emas (Umlaut alohida morfonologik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi), fe’l prefiksatsiyasi esa alohida rivojlangan tizimni tashkil etadi. O‘zbek tilida, aksincha, morfema chegarasi odatda aniq va tiniq bo‘lib, unlilar garmoniyasi (singarmonizm) faol amal qiladi, prefiksatsiya esa amaliy jihatdan mavjud emas. 1-jadvalda ushbu farqlar umumlashtirilgan.

1-jadval. Nemis va o‘zbek tillarining struktur-tipologik xususiyatlari bo‘yicha qiyosiy tavsifi

Xususiyat	Nemis tili	O‘zbek tili
Til turi	Fuziv-flektiv (analitik-sintetik)	Agglyutinativ
Asosiy affiksatsiya yo‘nalishi	Prefiksal + suffiksal + konfiksal	Deyarli faqat suffiksal
Morfema chegarasi	Ba’zan fuziya tufayli xiralashgan	Odatda aniq va tiniq
Unlilar garmoniyasi	Yo‘q (Umlaut alohida hodisa)	Bor (singarmonizm)
Kompozitsiya (qo‘shma so‘z) faolligi	Juda yuqori	O‘rtacha, asosan izofa/juft so‘z shaklida

(cc) BY

Fe’l prefiksatsiyasi	Alohida rivojlangan tizim (be-, ver-, ent- va h.k.)	Amaliy jihatdan yo‘q
Inkor ifodalash usuli	Prefiksal (un-, miss-)	Suffiksal (-siz, -ma-)

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ikki til o‘rtasidagi eng tub farq affiksatsiya yo‘nalishida namoyon bo‘ladi: nemis tili prefiksal va suffiksal derivatsiyani parallel rivojlantirgan bo‘lsa, o‘zbek tili deyarli faqat suffiksal modelga tayanadi. Bu holat ikki tilning morfologik tipiga bevosita bog‘liq.

2. Derivatsiya turlarining ikki tildagi statistik taqsimoti

Ikki tildan olingan 500 tadan derivat leksemadan iborat namunaviy korpuslar tahlili derivatsiya turlarining miqdoriy taqsimotidagi farqni yanada aniqroq ko‘rsatadi. 2-jadvalda ushbu taqsimot keltirilgan.

2-jadval. Derivatsiya turlarining nemis va o‘zbek tillaridagi statistik taqsimoti (har biri N=500)

Derivatsiya turi	Nemis tili, N (%)	O‘zbek tili, N (%)
Suffiksatsiya	290 (58,0)	452 (90,4)
Prefiksatsiya	74 (14,8)	28 (5,6)
Kompozitsiya	120 (24,0)	20 (4,0)
Boshqa (konfiksatsiya va h.k.)	16 (3,2)	0 (0,0)
Jami	500 (100,0)	500 (100,0)

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, nemis tilida suffiksatsiya (58,0%) yetakchi bo‘lsa-da, kompozitsiya (24,0%) va prefiksatsiya (14,8%) ham sezilarli ulushga ega, bu esa derivatsiya vositalarining nisbatan muvozanatli taqsimlanganini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa suffiksatsiya (90,4%) deyarli mutlaq ustunlikka ega bo‘lib, kompozitsiya (4,0%) va prefiksatsiya (5,6%, asosan arabcha-forscha o‘zlashma prefikslar: be-, no-, ser- va h.k.) juda past ko‘rsatkichga ega. Bu farq ikki tilning tipologik tabiatidan - nemis tilining fuziv-analitik xususiyati va o‘zbek tilining izchil agglyutinativ xususiyatidan - kelib chiqadi.

3. Semantik-funksional guruhlar bo‘yicha affikslarning muqobilligi

Struktur farqlarga qaramay, ikki tilning derivatsion tizimlari bir qator umumiy semantik-funksional kategoriyalarni (shaxs oti, mavhum-belgi oti, kichraytirish, sifat yasovchi, inkor, imkoniyat) ifodalash uchun o‘ziga xos vositalarga ega. 3-jadvalda ushbu semantik guruhlar bo‘yicha nemis va o‘zbek affikslarining funksional muqobilligi keltirilgan.

(cc) BY

3-jadval. Nemis va o‘zbek tillari affikslarining semantik-funksional guruhlar bo‘yicha muqobilligi

Semantik guruh	Nemis affiksi	Misol (nemischa)	O‘zbek affiksi	Misol (o‘zbekcha)
Faol shaxs oti (Nomen agentis)	-er	Lehrer	-chi	o‘qituvchi, ishchi
Mavhum-belgi oti	-heit/-keit	Schönheit	-lik	go‘zallik
Kichraytirish-erkalash	-chen/-lein	Häuschen	-cha/-choq	uycha, bolakay
Sifat yasovchi (xususiyat)	-lich/-ig	freundlich, wichtig	-li	kuchli, aqlli
Inkor / yo‘qlik	un- (prefiks)	unglücklich	-siz (suffiks)	baxtsiz
Layoqat / imkoniyat	-bar	machbar	-arli/-gulik	ishonarli

Ayniqsa e’tiborga molik holat inkor kategoriyasining ifodalanishida kuzatiladi: nemis tilida inkor prefiksal vosita (un-) orqali, o‘zbek tilida esa suffiksal vosita (-siz) orqali ifodalanadi. Bu holat ikki tilning affiksatsiya yo‘nalishidagi tipologik farqini bitta grammatik kategoriya misolida yaqqol namoyon etadi va tarjima jarayonida struktur emas, balki funksional muqobillikka tayanish zarurligini ko‘rsatadi.

4. Tipologik farqlarning tarjimashunoslik va til o‘qitish uchun ahamiyati

Olingan natijalar sof nazariy ahamiyatdan tashqari, amaliy jihatdan ham muhimdir. Nemis tilidan o‘zbek tiliga (yoki aksincha) tarjima qilishda derivat so‘zlarning struktur tarkibini emas, balki ularning semantik-funksional vazifasini muqobil vosita bilan qayta yaratish zarur. Xuddi shunday, nemis tilini chet tili sifatida o‘qitishda o‘zbek tilida mavjud bo‘lmagan prefiksal derivatsiya modellarini (masalan, be-, ver-, ent- kabi fe’l prefikslarini) alohida tushuntirish, ularni o‘zbek tilidagi funksional muqobillari bilan qiyoslagan holda o‘rgatish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

O‘tkazilgan qiyosiy-tipologik tahlil nemis va o‘zbek tillaridagi derivatsion modellar o‘rtasida tub struktur farq mavjudligini ko‘rsatdi: nemis tili prefiksal, suffiksal, konfiksal va kompozitsion derivatsiyani parallel rivojlantirgan bo‘lsa, o‘zbek tili deyarli faqat suffiksal affiksatsiyaga tayanadi. Statistik tahlil ushbu farqni miqdoriy

(cc) BY

jihatdan ham tasdiqladi: nemis tilida suffiksatsiya (58%) nisbatan muvozanatli taqsimlangan bo‘lsa, o‘zbek tilida u (90,4%) mutlaq ustunlikka ega.

Shu bilan birga, struktur farqlarga qaramay, ikki tilning derivatsion tizimlari bir qator umumiy semantik-funksional kategoriyalarni ifodalashga qodir, biroq bu kategoriyalar turli struktur vositalar (masalan, inkorda prefiks vs suffiks) orqali amalga oshiriladi. Ushbu xulosalar nemis-o‘zbek qiyosiy tilshunosligi, tarjimashunosligi va chet tili o‘qitish metodikasi uchun amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelgusi tadqiqotlarda tahlil ko‘lamini kengaytirish va olingan struktur-semantik modellarni katta hajmdagi ikki tilli parallel korpus asosida chuqurroq tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 4. Aufl. Berlin: De Gruyter, 2012.

[2] Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1975.

[3] Motsch W. Deutsche Wortbildung in Grundzügen. 2. Aufl. Berlin: De Gruyter, 2004.

[4] Ohnheiser I. Wortbildung im Sprachvergleich: Russisch - Deutsch. Leipzig: Verlag Enzyklopädie, 1987.

[5] Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 1989.

[6] Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1960.

[7] Tixonov A.N. Slovoobrazovatel’nyy slovar’ russkogo yazyka. Moskva: Russkiy yazyk, 1985.

[8] Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. Toshkent: Fan, 2007.

[9] Raxmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet, 2006.

[10] Booij G. Construction Morphology. Oxford: Oxford University Press, 2010.

(cc) BY